

SEPARATIEREGIMES TOEN EN NU: HET (ANTI-)POLITIEKE OPNIEUW BEZIEN¹

Hilla Dayan²

ABSTRACT – *Regimes of Separation Old and New: Rethinking the (Anti) Political.* This essay deals with the political implication of a condition in which within certain territories all movement, however mundane, is subject to management. What happens when movement *inside* political spaces is the state of permitted exception rather than the norm? The prerogative of sovereign power is increasingly dependent on its monopoly over border crossing. The ubiquity of borders suggests that their function as a mechanism restricting movement matters more to the institution of political sovereignty than the actual territories delineated by them. Rather than looking at how border regimes distinguish one sovereign territory from the other, I examine political spaces and subject/citizen categories produced by the management of *movement through space*. A particular type of political sovereignty which I call *regime of separation* is a case in point. I argue that this regime and its peculiar features survived the demise of South African Apartheid and is resurfacing in contemporary Israel/Palestine as an instance of a generic type.

KEYWORDS: regimes of separation, Apartheid, citizenship, space, sovereignty, anti-politics

1. Inleiding

In de nasleep van de Tweede Wereldoorlog heeft men zich in de politieke theorie uitgebreid bezig gehouden met de ervaringen van autoritaire en totalitaire regimes. Er is tegenwoordig een hernieuwde aandacht voor deze en aanverwante politieke typologieën, die gezien worden als overblijfselen van een donker verleden en zijn overwonnen door verregaande democratiseringsprocessen. Begrippen zoals ‘imperialisme’, ‘dictatuur’, en de ‘noodtoestand’ duiken tegenwoordig opnieuw op in debatten die voorheen gedomineerd werden door termen als ‘multiculturalisme’, ‘pluralisme’, en ‘democratisering.’ Hier concentreer ik mij op een specifiek type, dat voorheen werd aangeduid met de term ‘Apartheid’ en ik noem dit een *separatieregime*. Hoewel dit al buitenissig was in zijn tijd en nu geacht wordt een anachronisme te zijn, is mijn stelling dat dit regime met zijn bijbehorende eigenschappen de ondergang van het Apartheidregime in Zuid-Afrika overleefd heeft en nu als nieuwe belichaming van een algemeen type van regime opnieuw gestalte krijgt in het hedendaagse Israël/Palestina. Hoewel beide casussen niet vaak voorwerp van vergelijkend onderzoek zijn, zal ik ze hier toch benaderen als meervoudige voorbeelden van een generiek type: wat zijn separatieregime-

¹ Vertaald uit het Engels door Peter-Wim Zuidhof. Ik zou graag mijn dank uiten aan Huub J. M. van Baar voor nuttige suggesties en commentaar op dit artikel, en aan Peter-Wim Zuidhof voor zijn onschatbare redactionele en andere bijdragen.

² Hilla Dayan is verbonden aan het departement sociologie van de *New School for Social Research* (New York), waar ze aan een proefschrift werkt over separatieregimes. Momenteel woont ze in Amsterdam.

mes, wie zijn zijn onderdanen of burgers, en op welke wijze consolideren zowel het oude als dit nieuwe regime hun soevereiniteit?

In mijn bespreking van oude en nieuwe separatierégimes onderscheid ik drie overkoepelende elementen: 1. de domesticatie van grensregimes door middel van, 2. een permanente crisis van het burgerschap gebaseerd op, 3. de negatie van het politieke. In een separatierégime legt de soeverein interne grenzen op die de bevolking indeelt in onderscheiden klassen van burgers en bepaalt daarmee de condities voor hun deelname in de politieke gemeenschap. Het is te verwachten dat elk van deze samenhangende elementen in meer of mindere mate ook voorkomen in andere politieke régimes, zowel democratische als antidemocratische. Zo is separatie via fragmentatie een gebruikelijke koloniale strategie van politieke overheersing. Het creëert en fixeert ingebeelde etnische, nationale en raciale identiteiten en deze worden dikwijls tegenover elkaar geplaatst in de strijd om een plek in de politieke hiërarchie. De formule van het staatsburgerschap functioneert op vergelijkbare wijze binnen de natiestaat, door het krachtadig aanbrenge en beheren van verschillende concurrerende klassen van lidmaatschap. Als echter de condities voor lidmaatschap in welke politieke ruimte dan ook volledig afwezig zijn, dan bevindt men zich in een situatie die Etienne Balibar de antipolitieke (*anti-political*) ruimte noemt. (Balibar, 2002)³ Het antipolitieke is een situatie, vergelijkbaar met Hannah Arendts notie van staatloosheid, waarin men systematisch buitengesloten en uiteindelijk de mogelijkheid ontzegd wordt om bij enige politieke gemeenschap te behoren. In separatierégimes zien we een bijzonder perverse variant van het antipolitieke, namelijk één die onderscheiden wordt door de domesticatie van grensregimes. In tegenstelling tot conventionele opvattingen van grensregimes die op territoriale wijze de ene soevereine ruimte afbakenen van de andere, is een separatierégime er op gericht om een extreme vorm van sociale afsluiting te bewerkstelligen. Door de algehele beheersing van de bevolking binnen een soevereine ruimte wordt tegelijkertijd een ‘binnen’ en een ‘buiten’ gecreëerd. Doordat separatierégimes zowel binnen als voorbij de natiestaat werkzaam zijn, nodigt dit concept ons uit om de basiscondities van het politieke te heroverwegen. Wellicht kunnen we in separatierégimes de achtergrond zien van een nieuwe politieke vorm die kan bijdragen aan een beter begrip van meer bekende verschijningsvormen van dictatuur. (Arato, 2003)

Ik begin met uiteen te zetten hoe separatierégimes zich onderscheiden van een territoriaal begrip van grensregimes. Vervolgens bespreek ik wat de gevolgen zijn van de zogenaamde domesticatie van grenzen voor de toegang tot, of ontkenning van politiek lidmaatschap.

2. Ruimtelijke politiek en het Bantustan-vraagstuk

Ruimtelijke politiek, zoals geografen, planologen, sociale en politieke theoretici haar begrijpen, analyseert de wijze waarop de ruimte sociaal en politiek wordt geconstrueerd. Het idee dat de menselijke geografie instrumenteel is en in toenemende mate ge-

³ Balibars concept van het antipolitieke bouwt voort op Hannah Arendts werk over de vluchtelingencrisis in Europa, waarin zij wijst op het geleidelijke verlies van toegang tot een politieke gemeenschap, waardoor volgens haar analyse de Joden werden buitengesloten van de categorie van menselijkheid hetgeen de weg bereidde voor genocide. Zie Hannah Arendts *The Origins of Totalitarianism* (1979).

controleerd en doortrokken is geraakt door macht, is bijvoorbeeld voor het eerst naar voren gebracht door invloedrijke Marxistische theoretici met een speciale interesse in de verhouding tussen ruimte en kapitalistische productie. (Harvey, 1985; Lefebvre, 1991) De beste illustratie is wellicht Foucaults werk over ‘gouvernementaliteit’ en diens bewering dat “ruimte fundamenteel is in in elke vorm van gemeenschapsleven; ruimte is fundamenteel in iedere uitoefening van macht.” (Foucault, 1991)⁴ Binnen traditionele, territoriale paradigma’s van soevereiniteit beschouwt men het ontstaan van staten als discrete containers van reeds bestaande populaties. In plaats van het bestaan van onderscheiden, ruimtelijk bepaalde, en homogene samenlevingen te veronderstellen, begint een analyse van de ruimtelijke politiek door te kijken naar de wijze waarop territoria en hun bevolking zijn gevormd *binnen* bepaalde configuraties van soevereiniteit en hun continue veranderende begrenzingen. (Mamdani, 2001)⁵

In het hedendaagse Zuid-Afrika is de ruimtelijke politiek van het Apartheidregime een blijvende erfenis. Terwijl aan het eind van de jaren tachtig de meeste juridische en politieke structuren van het Apartheidregime al uiteen begonnen te vallen, bleven de landsinrichting van voormalige reservaten, townships, informele nederzettingen en uitgestrekte sloppenwijken – allen product van het dwingende apparaat voor bevolkingsbeheersing onder Apartheid – een constante en zichtbare aanwezigheid. Hoewel raciale segregatie al bestond gedurende de gehele geschiedenis van het kolonialisme in Zuid-Afrika, werd het pas onder Hendrik Verwoerd in 1959 vertaald in een ideologie van ‘aparte ontwikkeling’ (*separate development*). Elk van de negen Afrikaanse groeperingen (de zogenaamde ‘Bantu’) zou omgevormd worden tot een natie met een eigen ‘thuisland’ of ‘Bantustan.’ Zij kregen een gebied van in totaal 14% van het gehele land toegewezen, terwijl de rest, waaronder de voornaamste mijnbouwgebieden en de steden, werd voorbehouden aan blanken.⁶ Gehele bevolkingsgroepen in Zuid-Afrika werden vervolgens met harde hand verplaatst naar tijdelijke townships en kunstmatige Bantustans. Nog voor dat het gedenkwaardige proces van het uiteenvallen van Apartheid tot een formeel einde kwam met de verkiezingen van 1994, werd in studies over verstedelijking in Zuid-Afrika voorspeld dat de ruimtelijke apartheid de afschaffing van apart-

⁴ Michel Foucault verschoof de aandacht in de analyse van macht van de staat naar de wijze waarop subjecten in sociale relaties worden opgenomen in een apparaat van normaliserende en administratieve disciplinerende. Biomacht en ‘gouvernementaliteit’ zijn centrale concepten in Foucaults theorie over macht. ‘Gouvernementaliteit’ staat voor de wijze waarop een bevolking geregeerd wordt door een set van praktijken die hun sociale leven beheersen en normaliseren. Foucault laat de condities zien waaronder dergelijke regimes tot stand komen, hoe ze werken en veranderen. Hij laat constant zien hoe er geen *a priori* onderscheid bestaat tussen de soeverein en het subject. Elk subject is altijd al omgeven en gevormd door de disciplinaire mechanismen die Foucault met biomacht aanduidt. (Zie Foucault 1991; Foucault, 1995) Soja *et al.* (1989) hebben dit idee toegepast in hun analyse van sociale en ruimtelijke planning.

⁵ Mahmood Mamdani’s *When Victims Become Killers* (2001) is een ijzingswekkende genealogie van de genocide in Rwanda. Het beschrijft hoe het koloniale erfgoed het Nativisme koesterde en hoe dit zich ontwikkelde tot een regelrechte crisis omtrent postkoloniaal burgerschap en soevereiniteit. Mamdani stelt dat ogenschijnlijk willekeurige koloniale categorieën als brandstof dienden voor de tegenstelling tussen Hutu’s en Tutsi’s als onderscheiden politieke identiteiten. Dit voedde de monsterachtige genocide ‘van onderaf’ waarbij menigeen actief deelnam aan de moordpartijen: “het werkelijke en morele dilemma van de Rwandese genocide.” (Mahmood, 2001: 7)

⁶ In 1962 stelde de Zuid-Afrikaanse regering de eerste Bantustan, Transkei, in als het thuisland van de Xhosa. Het kreeg beperkt zelfbestuur toegekend in 1963 en werd later ‘onafhankelijk’. Bophuthatswana, Ciskei, en Venda werden eveneens onafhankelijk, hoewel ze door geen enkel ander land dan Zuid-Afrika erkend werden. Voor Lebowa, Kangwane, Gazankulu, Owaqwa, KwaZulu, en KwaNdebele werd zelfbestuur afgeroepen in de jaren zeventig. (Zie ook Kymlicka, 1998)

heidwetten zou overleven en niet eenvoudig zou verdwijnen. (Smith, 1992) En inderdaad, de uitgebreide aanwezigheid van al deze nederzettingen als een fictief ‘buiten’ vormde na 1994 aanleiding om te investeren in hun basisvoorzieningen, hetgeen eerder inclusief werkte dan dat ze in hun geheel werden afgeschaft.

Sinds 1993, na het Oslo akkoord, zijn de Palestijnse gebieden verdeeld in tientallen onaaneengesloten deelgebieden, die omringd worden door alsmaar groeiende Joodse nederzettingen, militaire zones, en honderden kilometers rondwegen (*by-pass roads*) die uitsluitend mogen gebruikt worden door kolonisten. De Westelijke Jordaanoever is feitelijk opgedeeld in 64 eilanden, de zogenaamde Areas A, B, en C. Gaza is verdeeld in vier gebieden waarbij Israël de directe controle heeft over tenminste 40% van het gebied, en dan vooral langs de kust, die bezaaid is met Joodse nederzettingen. Hoewel de A-zones (*areas*) volgens het Oslo akkoord zijn aangewezen voor Palestijns zelfbestuur, is de soevereiniteit over de gehele bevolking in de bezette gebieden niettemin stevig in handen van Israël. De territoriale fragmentatie van de bezette gebieden bereikte nieuwe hoogten met de constructie van de veelbesproken veiligheidsbarrière op en ten oosten van de zogenaamde Groene lijn. In Palestina en in linkse kringen in Israël staat deze bekend als de “Apartheid Muur [*Apartheid Wall*]” (Halper, 2004) en werd in korte tijd een symbool van de officiële politiek van ‘unilaterale scheiding’. Het vindt overweldigende steun in de Israëlsche publieke opinie omdat het verondersteld wordt een effectief middel te zijn tegen eventuele aanvallen van zelfmoordterroristen. Toen in mei 2002 de constructie begon, brak onmiddellijk het internationale protest tegen de *route* van de muur uit, terwijl er nauwelijks enige aandacht uitging naar het feit dat Gaza reeds in 1994 volledig afgesloten was met een hek. De bevolking van Gaza is ingesloten door middel van een veiligheidshek voorzien van geavanceerde elektronische controletechnologieën. De doorgang is gelimiteerd en beperkt zich tot een checkpoint in het noorden, bij Erez en internationale bezoekers hebben geen toegang tot Gaza. Ook aan de zuidzijde beheerst Israël een bufferzone, de zogenaamde ‘Philadelphia line’, die Egypte haar heeft toegekend als onderdeel van het Oslo akkoord. De Gaza-strook, een van de armste en dichtbevolkste plaatsen ter wereld, werd een politiek en economisch onlevensvatbaar en ontoegankelijk gebied, nog afgezien van de daarin gelegen Joodse nederzettingen en de aanwezigheid van een omvangrijke militaire macht die zowel een intern als extern grensregime onderhouden. Gaza is net als de Zuid-Afrikaanse Bantustans nooit internationaal erkend als onafhankelijke ‘staat’ (het doel van een onafhankelijke Palestijnse staat was zelfs opvallend afwezig in het Oslo akkoord). De Bantustans werden daarentegen nooit aangemerkt als bezet gebied binnen het internationale recht. Desondanks werd het hek rondom Gaza internationaal gezien als een noodzakelijke stap in de richting van volledige Palestijnse soevereiniteit.

Is de Gaza-strook dan een Bantustan? Wellicht kan de analogie met de Bantustans ons helpen bij het interpreteren van de contouren van het separatierégime zoals dat op het ogenblik vorm krijgt in Israël/Palestina. Hoewel de apartheidformule actueler is dan ooit voor een analyse van de grensregimes in Israël/Palestina, is het niettemin moeilijk om ‘bantustanisering’ te verdedigen als territoriaal principe. Dit is niet in de eerste plaats zo omdat Israël/Palestina en Zuid-Afrika zulke uiteenlopende geopolitieke eenheden zijn, maar vooral omdat zoals gezegd hun landsgebieden een radicaal andere status hebben binnen het internationale recht. Daarnaast was de constructie van Bantustans niet noodzakelijk de belangrijkste en zeker niet de enige factor van betekenis in de

ruimtelijke politiek onder Apartheid. Met de implementatie van de ‘Group Areas Act’ van 1950 en de gedwongen volksverhuizingen gedurende met name de jaren zestig, ontstonden formele en informele townships en enorme illegale nederzettingen. Ter onderstreping van de wens om een systeem van economische exploitatie in stand te houden, werden formele maatregelen genomen – tot in de kleinste details – om de meerderheid van de Zuid-Afrikanen hun historische eigendomsrechten te ontzeggen. Het merendeel van de Zuid-Afrikanen, die volkomen ontdaan waren van hun rechten, werd gedeporteerd, uitgezet en gedwongen te verhuizen naar de reservaten en townships, vaak gelegen in een desolaat niemandsland.

Ondanks de draconische maatregelen onder Apartheid, ondermijnde het model van de territoriale fragmentatie vrijwel van het begin af aan de logica van de begrensde Bantustans. De trek naar de ‘blanke’ gebieden bleef onverminderd doorgaan ondanks alle pogingen die stelselmatig te beperken. Bijgevolg rezen enorme informele townships, nederzettingen en illegale woongebieden als paddestoelen uit de grond in de marges van alle belangrijke Apartheidsteden. Alle erkende townships vielen volledig onder het beheer van de plaatselijke agentschappen van de centrale overheid en waren ontworpen door het Apartheidregime, met als doel de ruimtelijke orde te optimaliseren op basis van het principe van observeerbaarheid: slechts één ingang was toegestaan en de barakken werden gebouwd in afgesloten blokken, opdat de orde eenvoudig hersteld zou kunnen worden in het geval van ‘strubbelingen’. (Giliomee, 1985) Zelfs in 1989 nog waren er in de Pretoria-Witwatersrand-Vereeniging (PWV) regio in totaal 412.000 erkende huizen in townships en werd dat aantal verdubbeld, met ongeveer 422.000 bouwsels op hun erven. In totaal woonden meer dan 7 miljoen stedelingen in allerhande constructies, waarvan 2,5 miljoen in de binnenste zones van de PWV, en dus niet in de afgelegen Bantustans. (Smith, 1992)

De Palestijnse ‘bantustans’ – ter aanduiding van geïsoleerde, omsloten en afgezonderde steden, stadjes of dorpen in de Westelijke Jordaanoever of Gaza – volgen maar ten dele dit patroon. In tegenstelling tot de situatie in Zuid-Afrika zijn de gebieden die sinds 1967 bezet worden de historische verblijfplaats van generaties van Palestijnse boeren en stadsbewoners.⁷ Er zijn geen kunstmatig gecreëerde Palestijnse bevolkingscentra, gebouwd door de Israëliische staat met het doel Palestijnen te herhuisvesten. Het is natuurlijk waar dat gedurende de oorlog van 1948 naar schatting 700.000 Palestijnen verdreven werden tot buiten de opdelingsgrenzen van 1947 en vluchteling werden. Israël is er in geslaagd het ontstaan van ‘shantytowns’ in de achtertuinen van Tel-Aviv te voorkomen. Sinds 1967 heeft Israël echter in toenemende mate een strikte bestuurlijke en militaire beheersing aan de bezette gebieden weten op te leggen en heeft daarmee dus de Palestijnse bevolkingscentra omsingeld en in plaats van deze te creëren door deportatie.⁸

⁷ De gedwongen deportaties en massale uittocht van naar schatting 700.000 Palestijnen uit deze gebieden die nu onder Israëliisch gezag staan, en die beter bekend zijn als de Nakbah (Arabisch voor ‘catastrofe’), laten zich moeilijk vergelijken met de vaak zeer georganiseerde, graduele en wettelijk geregelde wijze waarop zulke deportaties plaatsvonden onder Apartheid. De Nakbah voltrok zich slechts binnen enkele maanden gedurende de oorlog van 1948 en resulteerde in een regionale en wereldwijde Palestijnse diaspora. Deze situatie werd onmiddellijk onderkend als het zogenaamde ‘vluchtelingenprobleem’, een status binnen de internationale gemeenschap waar de ontheemde Zuid-Afrikanen nooit een aanspraak op hebben kunnen maken.

De bantustanisering is dus in deze beide gevallen verschillend om meerdere redenen. Het gaat hier om geopolitieke verschillen (een afgelegen ‘no man’s land’ versus organische habitats), verschillen in status ten aanzien van het internationale recht (geïntegreerd in een staat versus bezet gebied), en verschillen in de uitoefening van de beperking van bewegingsvrijheid (verkeer naar de stedelijke shantytowns versus omsingeling van bestaande bevolkingscentra). Indien we bantustanisering echter uitsluitend zien als de poging van een machthebber om een bepaald gebied aan te wijzen als afgescheiden maar wel autonoom of zelfs onafhankelijk, dan ontstijgen we een strikt territoriale logica en beginnen we te begrijpen hoe een separatieregime ruimtes ordent.

Ons gebruikelijk begrip van politieke ruimte is niet dat van een statische, maar van een dynamische omgeving waarbij verplaatsing van, naar en binnen deze ruimte gereguleerd wordt door één of ander extern grensregime. Een separatieregime, daarentegen, schept door selectief toegepaste verplaatsingsrestricties binnen een territorium gelijktijdig nieuwe interne en externe ruimtes, zogenaamde ‘binnens’ en ‘buitens.’ Zelfs gedurende bijvoorbeeld de onafgebroken periodes van afsluiting, toen de verplaatsing van Palestijnen van en naar het westen van de groene lijn formeel verboden was, kwam de stroom van goedkope dagloners naar de Israëlische arbeidsmarkt nooit volledig tot stilstand. Adriana Kemp (2000) heeft het Israëlische grensregime gedurende de jaren negentig bestudeerd en stelt dat gedurende deze periode een dubbelzinnige, januskopachtige grens ontstond. De houding van Israël fluctueerde tussen twee uitersten: de neiging naar een politieke scheiding en militarisering van de grenzen van het conflict versus de drang om transnationale economische stromen van voornamelijk goedkope arbeid toe te staan. Israël was echter begonnen met een snelle ontmanteling van haar welvaartstaat door middel van ‘structurele aanpassingen’ in de richting van een neoliberal economisch model. De staat Israël zocht naar manieren om de naburige derdewereldeconomie in te lijven, terwijl hij daar tegelijkertijd de illusie schiep dat zelfbestuur mogelijk was. In plaats van te wijzen op de inherente spanning tussen deze twee polen, toont Kemp aan dat zij in feite complementerende en geen tegenstrijdige logica’s volgen. (Kemp, 2000) De stelsels van ruimtelijke en economische restricties zijn noodzakelijk voor het in stand houden van de hegemonische structuren van een neoliberale staat. De politieke visie van een ‘Nieuw Middenoosten’ zou gelijktijdig een economische integratie en een omvattend grensregime inhouden. Voor 3,5 miljoen Palestijnen veranderde dit nieuwe grensregime niets aan de basisconditie van staatloosheid en het veranderde ook niets aan het feit dat zij nog steeds leven in bezette gebieden. Het betekende veeleer een snelle afbraak van de vrijheid om zich te verplaatsen en een straffere economische wurggreep.

In de jaren negentig ziet men dus de opkomst van een ongekende tegenstrijdigheid: een staat die geen internationaal erkende definitieve grenzen heeft (Israël), beheerst gebieden die ten dele internationaal erkende grenzen hebben, zoals bijvoorbeeld het zuiden van Gaza vanwege de grens met Egypte, maar deze grens op haar beurt maakt van Gaza geen onafhankelijke staat (Palestina). Om de functie van dit nieuwe grensregime op waarde te schatten, volstaat een puur territoriale logica van soevereiniteit niet. Israël

⁸ In de Hebron-overeenkomst die getekend werd in 1998 is bijvoorbeeld de stad Hebron, met ongeveer 400.000 Palestijnse inwoners, opgedeeld in een Israëlische zone (H-1) en een zone onder het bestuur van de Palestijnse Autoriteit (H-2). 30.000 Palestijnen raakten opgesloten ‘binnen’ een door Israël’s beheerste zone, die bewoond werd door 400 Joodse kolonisten.

heeft geen territoriale belangen in Gaza, maar het heeft zeker – om een apartheidsterm te gebruiken – belang bij ‘instroomcontrole’ om het primaat van zijn volwaardige (Joodse) burgers in stand te houden. Wanneer het voorrecht van een soevereine macht in toenemende mate afhangt van zijn monopolie over niet alleen interne, maar ook externe grensoverschrijdingen, dan gaat het bij een grens niet zozeer om de territoria die worden afgebakend, maar hoe die grens functioneert als een mechanisme om de bewegingsvrijheid te beheersen. In plaats van te kijken naar hoe grensregimes het ene soevereine territorium onderscheiden van het andere, onderzoek ik hoe in politieke ruimten, subject/burger categorieën gevormd worden door het beheer van de *verplaatsing door de ruimte*. Wat is de politieke implicatie van een situatie waar in bepaalde territoria alle bewegingen, hoe alledaags ook, onderworpen zijn aan staatsbestuur? Wat gebeurt er wanneer verplaatsingen *binnen* politieke ruimtes altijd de vorm hebben van een toegestane uitzondering en niet de norm zijn?

3. Soevereiniteit, territorialiteit en grensregimes – comparatieve inzichten

In dit deel put ik uit de literatuur die gaat over de relatie tussen soevereiniteit, territorialiteit, en grensregimes in zowel Israël/Palestina als andere conflictgebieden. Een comparatief perspectief stelt ons in staat om de centrale plaats van een territoriale logica voor het begrip van soevereiniteit te heroverwegen en om na te denken over andere formules van beheer en beheersing die van belang zijn in separatieregimes. Hoewel Israël/Palestina en Apartheid Zuid-Afrika vaak beschouwd worden als extreme en afzonderlijke gevallen, kan een comparatief perspectief niettemin helpen om enkele punten van convergentie en divergentie ten opzichte van een traditionele opvatting van soevereiniteit uit te leggen.

In een recente theoretische bijdrage wordt verwezen naar het bestaan van een zogenaamd *etnocratisch* regime. Dit regime veronderstelt een permanente spanning tussen het principe van de ‘ethnos’ en dat van de ‘demos’ als de organiserende principes van het politieke leven. (Yiftachel & Kedar, 2000) Een Israëlische etnocratie zou een etno-nationaal project van territoriale expansie van een etno-nationale groep over één multi-etnisch territorium mogelijk maken en bevorderen. In een etnocratische staat bepaalt etniciteit en niet burgerlijk lidmaatschap de verdeling van macht en middelen. Het principe van ongelijke verdeling van macht en middelen over betwiste gebieden suggereert reeds een afwijking van een formule die een vaste relatie tussen burgerschap, territorium en soevereiniteit veronderstelt. In het kader van onze discussie is het goed om op te merken dat het etnocratische model naast aandacht voor territoriale geschillen ook aandacht heeft voor het aspect van de controle over sociale groeperingen. De innovatie van het model ligt erin dat het etniciteit en het bestaan van een dominante etniciteit betreft op territoriale conflicten. Het wijst daarmee op de crisis in burgerschap die voortkomt uit separatieregimes, die bevolkingsgroepen onderscheiden naar etniciteit, en niet op basis van burgerschap.

Hoewel Yiftachel en Kedar geen expliciete vergelijking maken met het Apartheidregime, hebben zij het steeds over systemen waarin burgers ontdaan worden van hun rechten en dat maakt hun analyse ontvankelijk voor de analogie. De Zuid-Afrikaanse onder-

zoeker Ran Greenstein heeft de vergelijking ter hand genomen om de historische divergenties aan te geven tussen beide. Zuid-Afrika en Israël/Palestina ontwikkelden elk unieke mechanismen van uitsluiting/insluiting met niettemin opvallende overeenkomsten. In *Genealogies of Conflict* (1995) laat Greenstein zien dat vanaf 1948 een proces van ‘segregationistische integratie’ (*segregationist incorporation*) en ook ‘exclusieve expansie’ (*exclusive expansion*) plaatsvond in Zuid-Afrika. Dit proces verschilde aanzienlijk van de parallele en wederzijds exclusieve entiteiten die zich vanaf 1948 ontwikkelden in Israël/Palestina. Terwijl de politieke resolutie in Zuid-Afrika alleen kan worden opgevat als een hervorming van binnen uit, is het een aannemelijker scenario dat Israël en Palestina twee elkaar uitsluitende en van elkaar gescheiden staten met definitieve grenzen zullen worden. Ian Lustick deelt Greensteins optimisme over de twee-statenoplossing van het Oslo tijdperk. Lustick onderzocht de situaties in Groot-Brittannië en Noord-Ierland, Frankrijk en Algerije om te suggereren dat een soortgelijk model van dekolonisatie door middel van territoriale contractie ook van toepassing zou kunnen zijn op Israël en de bezette gebieden. (Lustick, 1993) In een antwoord op de vraag hoe de grenzen en begrenzingen van een samenleving politiek geconstitueerd worden als een cognitieve noodzaak, kijkt Lustick naar de veranderingen in een hegemone conceptie van een gedeelde politieke ruimte. Zijn analyse laat de conceptuele middelen zien waarmee regimes de staatsexpansie van beheersing over betwist land en hun bevolking voeden, realiseren en in stand houden. Lustick is daarbij vooral geïnteresseerd in de voorwaarden voor verandering in hegemone ideeën over gedeelde politieke ruimte die uiteindelijk resulteren in territoriale contractie. Opmerkelijk genoeg valt Zuid-Afrika volgens Lustick buiten dit schema vanaf het moment dat het zich van binnen uit territoriaal hervormde, en er dus een vorm van dekolonisatie zonder territoriale contractie gestalte kreeg.

Het is geen toeval dat deze beide studies, waarin het territoriale principe van soevereiniteit een centrale rol speelt – expansie/contractie bij Lustick en segregatie/incorporatie bij Greenstein – tot de conclusie komen dat het niet onwaarschijnlijk is dat uiteindelijk een territoriale oplossing gevonden zal worden in Israël/Palestina. Het Oslo-akkoord heeft echter niet alleen de exclusieve fundamenten van het Israëliësch burgerschap niet veranderd, maar heeft daarnaast de kracht van haar expansionistische etnocratie geïntensiveerd. Het vormde namelijk de aanleiding voor een decennium waarin de basis is gelegd voor een nieuw separatieregime door de graduele ontmanteling van de legitieme wijzen van verkeer, zowel *intern* als *extern*. Voordat ik dit cruciale element van een regime van soevereiniteit zal schetsen, moet eerst opgemerkt worden dat de regulatie van het verkeer van personen in een politieke ruimte niet een Israëliësch uitvinding is, noch een nieuw aspect van soevereiniteit. In *The Invention of the Passport* (2000) voegt Torpey aan de klassieke opvattingen van Marx en Weber, die de staat zien als een monopolie op de productiemiddelen en het legitieme gebruik van geweld, het idee toe dat staatsvorming ook de onteigening van de legitieme middelen van personenverkeer noodzakelijk maakt. Torpey volgt de ontwikkeling van volkstellingen, paspoorten, identiteitskaarten, visa en andere nationale en internationale reisdocumenten in de 19^e eeuw. Hoe meer toezicht werd gehouden op categorieën van zowel volwaardige burgers als ‘ongewenste’ bevolkingsgroepen, des te meer waren de nieuw gevormde staten in staat om hun gewenste burgerbevolking, hun ‘binnen’, af te bakenen. Torpey laat zien hoe het principe van sociale insluiting en uitsluiting bij het moderne burgerschap ingrij-

pend werd toegepast op bevolkingsgroepen die zich ophielden zowel binnen als buiten de verschuivende grenzen van deze staten in wording. Waarin verschillen de oude en nieuwe separatieregimes van de wijze waarop het internationale grensregime zich heeft ontwikkeld?

4. De consolidatie van separatieregimes

In het volgende bespreek ik een aantal beleidslijnen en praktijken waarmee separatieregimes de *beweging door de ruimte* beheersen. Ik kijk eerst naar Zuid-Afrika. De Zuid-Afrikaanse reservaten werden gebouwd op verwaarloosd land en deze gebieden waren niet in staat om de grote bevolkingsaantallen die er aan werden toegewezen te onderhouden. Verkeer van, naar en tussen deze reservaten en naar andere delen van het land was sterk gereguleerd. Er bestonden restricties ten aanzien van waar men mocht wonen of werken, als dat al was toegestaan. De Afrikaanse arbeiders in de stad, onder wie derde of vierde generatie stadsbewoners, werden behandeld als passanten. Alleen zij die beschikten over de juiste werkvergunningen, uitgereikt naar de behoeften van de Apartheid arbeidsmarkt, was het toegestaan om te wonen in de stedelijke gebieden. De meeste Afrikaanse stedelingen moesten in townships aan de randen van de steden wonen. Alle niet-blanken die buiten de Bantustans, woonden waren onderworpen aan de strenge voorschriften van de avondklok en aan de zogenaamde ‘*passbook*-verplichtingen’, met name in de stad. Wanneer zij het *passbook* niet bij zich droegen, liepen ze het risico gearresteerd te worden.⁹

Het openlijke doel van de Apartheidsregering was dat uiteindelijk geen enkele zwarte Afrikaan meer burger van Zuid-Afrika zou zijn. Men wilde van hen allemaal vreemdelingen maken voor de Zuid-Afrikaanse wet. Een uitgebreid systeem van verschillende vergunningen en passantencategorieën werd toegepast op de vier officiële bevolkingscategorieën: zwarten, blanken, kleurlingen en Indiërs. Behalve aan deze beruchte racistische categorieën, werden de meeste van deze bevolkingsgroepen ook onderworpen aan verdere bestuurlijke classificaties. Er waren bijvoorbeeld zwarten die burgers van Zuid-Afrika bleven terwijl ze ook ingezetenen waren van staten met een zelfbestuur. Anderen werden gedenationaliseerd en werden ingezetenen van onafhankelijke staten, gastarbeiders, stadsbewoners. Kinderen die geboren waren na de zogenaamde onafhankelijkheidsdatum van hun respectievelijke thuislanden werden zo op één lijn gesteld met bijvoorbeeld de zwarte vreemdelingen. Met deze subcategorieën werden privileges en restricties gedifferentieerd. Zo werd er een onderscheid gemaakt tussen ‘werkloze of ongewenste zwarten’, ‘overbodige zwarten’, of anderen die ‘schadelijk voor de handhaving van rust en orde’ zouden zijn. Sommigen kregen slechts toestemming om in de stad te verblijven gedurende 72 uur. Anderen kregen zogenaamde ‘sectie 10-rechten’, een kwalificatie die huisvesting toestaat in de stad, hetgeen in 1984 ongeveer 3,9 miljoen Afrikanen betrof die geboren waren in de stad of daar langer dan 10 of 15 jaar

⁹ Elke zwarte ouder dan zestien jaar was verplicht om altijd het ‘referentieboek’ (*reference book*) bij zich te dragen. Het bevatte de identiteitsgegevens waaronder een vaak willekeurig aangewezen ‘ras’. Allerlei goedkeuringen (*endorsements*) omschreven waar het de persoon toegestaan was te wonen, waar deze werkte en ook ondertekende geldigheidsverklaringen van werkgevers waren vereist. (Giliomee & Schlemmer, 1985)

hadden gewerkt. Deze speciale privileges konden weer ongeldig verklaard worden wanneer de persoon een stedelijk gebied verliet voor een korte periode, indien een persoon was veroordeeld tot het betalen van een boete hoger dan 1000 Rand of een gevangenisstraf langer dan 6 maanden. Het hoge aantal willekeurige arrestaties op basis van overtreding van alleen al de doorgangswetten (pass laws), tonen het hoogst onbestendige en tijdelijke karakter aan van deze privileges.¹⁰

Het aantal willekeurige arrestaties ten gevolge van overtredingen van bewegingsrestricties in Zuid-Afrika was buitengewoon groot. Een rapport van Amnesty International, *Imprisonment under the Pass Laws* (1986) geeft een uitputtende beschrijving van het systeem van de beperkingen van de bewegingsvrijheid onder de doorgangswetten. Elk jaar werden ongeveer 250.000 mensen gearresteerd voor overtredingen tegen de doorgangswetten ten gevolge van vliegende controles in de straten van belangrijke steden en plaatsen.¹¹ Iedereen die niet in staat was om de juiste documenten te tonen, werd naar de Afrikaanse Bantustans gestuurd of via het reclasseringssysteem in hechtenis geplaatst bij blanke boeren als onbetaalde landarbeiders. De politiek van instroomcontrole, massa-arrestaties en surveillance had een impact op vrijwel heel Zuid-Afrika's zwarte bevolking. Het referentieboek (*reference book*) of 'dompas' is één van de meest herkenbare en verachte symbolen geworden van het Apartheidregime. De eerste oppositie en burgerlijke ongehoorzaamheidsacties, onder andere het verbranden van referentieboekjes, marsen en demonstraties tegen de passen werden krachtig onderdrukt door de overheid. Dat liep onder meer uit op de Sharpeville killings van 1960.

In Israël/Palestina kan men een ontwikkeling zien van soortgelijke, maar niettemin nieuwe methoden om grensregimes te domesticeren. Personen worden niet langer 'eruit gemachtigd' – *endorsed out*, een Apartheidspreuk die treffend het schizofrene karakter van een geïnternaliseerd grensregime weergeeft. In plaats daarvan worden zij 'erin gemachtigd' (*endorsed in*), in die zin dat beheerzones worden gereguleerd door beperkingen in de bewegingsvrijheid. Deze zones worden in meer of mindere mate in stand gehouden door 120 permanente controleposten, honderden permanente aarden muren en versperringen en honderden vliegende of spontane controleposten en een uitgebreid systeem van verbonden een gedeeltelijk verboden wegen. De scheidingsmuur creëert tientallen kleine, op zichzelf staande en verpauperde enclaves, die in sommige gevallen, zoals in Qalqilia, volledig omcirkeld worden door de muur. Als we echter het aantal arrestaties van Palestijnen voor het overtreden van restricties op de bewegingsvrijheid beschouwen, dan zien we dat deze vrijwel afwezig zijn en slechts enkele van de duizenden politieke gevangen in Israëlische gevangenissen worden vervolgd vanwege illegaal verblijf (*illegal stay*).¹² Deze discrepantie is opvallend en zou kunnen suggereren dat in

¹⁰ De restricties van de doorgangswetten en de onzekere huisvestingsrechten worden besproken in *South Africa: Imprisonment under the Pass Laws*, Amnesty International Report, January 1986. Ook de Palestijnse inwoners van Oost-Jeruzalem, officieel bezet gebied volgens het internationale recht, krijgen in uitzonderlijke gevallen vergelijkbare onzekere huisvestingsrechten. Zo kunnen ze bijvoorbeeld niet tijdelijk buiten de steeds veranderende gemeentegrenzen van de stad gaan wonen omdat dit dikwijls leidt tot het niet weer toekennen van huisvestingsrechten. Verschillende mensenrechtenorganisaties die toezicht houden op het proces van restricties en ontzeggingen van huisvestingsrechten, noemen dit 'de stille bevolkingsverplaatsing'.

¹¹ Iedereen die gevangen genomen werd op basis van de doorgangswetten werd door Amnesty International erkend als gewetensgevangene.

Israël/Palestina van een ander fenomeen sprake is. In tegenstelling tot Zuid-Afrika, waar separatie wordt bewerkstelligd door de beheersing van de bewegingsvrijheid, worden Palestijnse stadjes en dorpen veranderd in gevangenisachtige omgevingen met slechts beperkte of geen bewegingsvrijheid. Daarmee zijn formele arrestaties en gevangenisfaciliteiten voor overtreders overbodig geworden als beheersingsmiddelen. Hoe is deze gevangenisachtige omgeving tot stand gekomen?

Gedurende en na oktober 2000 toen de Al-Aqsa Intifada uitbrak, versnelde de directe militaire bezetting, herbezetting en troepeninzet de realisering van een intern grensregime binnen de bezette gebieden. Beperkingen van de bewegingsvrijheid zijn nu niet alleen van toepassing tussen, maar ook in de verschillende reeds bestaande Oslo-grenszones A, B en C in de Westelijke Jordaanoever. De evolutie van de Israëlische aanpak in Oost-Jeruzalem illustreert de werking van dit graduele proces wellicht het best. Tot 1991 werd aan het reizen van en naar de bezette gebieden, inclusief Gaza, in het algemeen beperkingen opgelegd. Inwoners van de bezette gebieden die getrouwd waren met inwoners van Jeruzalem was het toegestaan om in de stad te wonen met hun kinderen zonder dat daarvoor speciale vergunningen vereist waren. Dit betrof overigens alleen zij die een verblijfsvergunning hebben, wat al een benedenmaatse vorm van burgerschap inhoudt, zonder bijvoorbeeld het recht om te stemmen. Sinds 1991 verlangt Israël toelatingsbewijzen voor alle Palestijnen die geen Israëlisch staatsburger zijn. Vanaf 1993 waren deze vergunningen nog slechts beperkt beschikbaar en waren de criteria om in aanmerking te komen niet publiek bekend. Procedures voor de afgifte van passen voor familiehereniging veranderden constant en vergunningen werden systematisch geweigerd. In 1996 moesten alle ‘gemengde’ families, voornamelijk stellen uit Oost-Jeruzalem/Westelijke Jordaanoever die een aanvraag deden voor gezinsherenigingprocedures, intensieve ondervragingen ondergaan om te bewijzen dat het ‘centrum van hun bestaan’ Jeruzalem is. Tenslotte worden sinds juli 2003 alle gezinsherenigingverzoeken categorisch geweigerd op basis van een tijdelijke verordening, die uitgevaardigd en periodiek verlengd wordt door het Israëlische parlement (de Knesset). Deze verordening verhindert in feite Palestijnse ‘gemengde’ gezinnen om in Israël of zelfs Oost-Jeruzalem samen te wonen.¹³ Ondanks deze moeilijkheden slagen alleen al in Oost-Jeruzalem duizenden er in om deze beperkingen van de bewegingsvrijheid dagelijks te omzeilen. Dit doen zij bijvoorbeeld door bij veelgebruikte knooppunten zoals die in Abu Dis op clandestiene wijze aarden muren, wegversperringen en onvoltooide delen van de 8 meter hoge muur over te steken. Zij slagen er zelfs in om dit te doen vlak voor de ogen van de Israëlische defensiemacht die daar regelmatig patrouilleert. Er is een bloeiende industrie van servicetaxi’s en kleine marktjes ontstaan aan beide zijden van

¹² Alle hier genoemde informatie is gebaseerd op veldwerk en rapporten gepubliceerd op websites van de belangrijkste Israëlische mensenrechtenorganisaties: Physicians for Human Rights – Israël (PHR – www.phr.org.il); The Center for the Defense of the Individual (www.hamoked.org.il); Be’tzelem (www.b’tzelem.org); The Association for Civil Rights in Israël (ACRI – www.acri.org.il). Zie in het bijzonder het PHR rapport, *At Israël’s Will, The Permit Policy in the West Bank*, November 2003.

¹³ Dezelfde wet is echter niet van toepassing op Israeli’s die getrouwd zijn met niet-Palestijnse buitenlanders en die een aanvraag doen voor een verblijfsvergunning of ingezetenschap. Een andere uitzondering op de wet stelt het Ministerie van Binnenlandse Zaken in staat om wel verblijfsrechten of zelfs het burgerschap toe te kennen aan Palestijnse ‘collaborateurs’ en hun families, waarmee weer een andere bevolkingscategorie wordt gecreëerd.

een wegversperring die in de behoeften voorziet van de constante stroom van passagiers en voetgangers.¹⁴

Hoewel het niet onder directe militaire bezetting is, blijven de zichtbaarheid en de gangbaarheid van mobiliteitsbeperkingen niet beperkt tot gebieden die afgebakend worden door de grenzen van 1967. Ook binnen grenzen van Israël van 1967, waar landonteigeningen en extreme segregatie historisch zijn toegepast op de (minder dan volwaardige) Palestijnse minderheid in Israël, lijkt een separatiebeleid er zoveel mogelijk voor te zorgen dat interetnisch alledaags contact vermindert, zelfs in gemengde steden zoals Lod en Ramla. Joodse buurten en steden organiseren zich om veiligheidsmuren op te richten tussen zichzelf en de armere buurten, die veeleer bevolkt worden door Palestijnen en andere Arabische burgers. De populariteit van zogenaamde omheinde gemeenschappen (*gated communities*) heeft een vlucht genomen, hetgeen de welgestelde bewoners in staat stelt toelatingscriteria op te stellen. Deze zijn slim ontworpen teneinde de homogeniteit van deze gemeenschappen in stand te houden door middel van het gebruik van principes van economische en sociale segregatie – ook ten aanzien van de minder volwaardig geachte Joods-Arabische burgers.¹⁵ Soortgelijke vormen van formele en informele ruimtelijke beperkingen worden gebruikt om grenzen te domesticeren. De alomtegenwoordigheid van indringende veiligheidscontroles bij de ingang van zo ongeveer elke publieke ruimte (bijvoorbeeld winkelcentra, markten, bussen en busstations) en die zogenaamd bedoeld zijn als beveiliging tegen zelfmoordterroristen vormen dagelijkse, normatieve middelen om beperkt toegankelijke steriele zones (*sterile zones*) te creëren. Hoewel ik hier niet de mogelijkheid heb om deze vormen van de internalisering van de grenzen volledig te analyseren, wijst ze op het bestaan van een fluïde en dynamische conceptie van het burgerlijke lichaam. De burger is een voeglijn in beweging: er worden continue grenzen aangebracht door middel van de autorisatie van de toegang van de (Joodse, volwaardige) burger tot de publieke ruimte en de ontzegging van de bewegingsvrijheid aan minder of niet volwaardige burgers, en de gewelddadige ontkenning daarvan in de vorm van de destructieve penetratie van de zelfmoordterroristen.

Uit dit beknopte overzicht van maatregelen, beleid en praktijken kunnen we een aantal structurele overeenkomsten afleiden tussen Apartheid Zuid-Afrika en het hedendaagse Israël/Palestina. De consolidatie van separatierégimes bestaat uit de implementatie van maatregelen die er op gericht zijn de bevolking op te delen door het instellen van een aantal managementapparaten die de beweging door de ruimte van de onderscheiden

¹⁴ De wijze waarop de bevolking grensregimes internaliseert, de verschillende verzetspraktijken en de strategieën die men gebruikt om hiermee om te gaan en er misbruik van te maken, liggen buiten het bereik van dit artikel, maar vertonen opmerkelijk veel overeenkomsten met de systematische ontduiking van de beperkingen op de bewegingsvrijheid in Zuid-Afrika.

¹⁵ Met de term Joods-Arabisch verwijs ik naar een significant groot segment van de Joodse bevolking, dat immigreerde naar Israël vanuit Arabische landen in de jaren vijftig en die tot op heden nog steeds economisch en sociaal gemarginaliseerd is gebleven. Afscheidingsmuren die Joden van Palestijnen scheiden staan in Ramla, een gemengde stad, tussen de Joarish en Yfe Nof buurten en tussen Cezaria, een van de rijkste gemeenschappen in Israël en Jiser A-Zarka, de aangrenzende en zeer verarmde Palestijnse gemeenschap. Er worden op het ogenblik meer separatiemuren gepland en sommige bevinden zich in de implementatiefase. (Zie *Planners for Human rights*: www.bimkom.org) Slechts recentelijk zijn stedenbouwkundigen, geografen, en juristen aandacht gaan besteden aan de discriminerende praktijken van huisvestingsrechten, beperkingen op ontwikkeling en huisafbraak gericht op de Palestijnse minderheden in Israël.

groepen reguleren. De volgende, voorlopige lijst van principes lijkt elementair te zijn in een separatieregime:

- *Het principe van de enclave*: een separatieregime creëert enclaves die politieke, sociale en economische levensvatbaarheid ontberen. Ze worden voorgesteld als de ‘buitenkant’ die geen aaneengeschakeld territorium vormt met en gekenmerkt wordt door restricties in de bewegingsvrijheid ten opzichte van de ‘binnenkant’.
- *Het principe van externe en interne grenzen door middel van het ontnemen van rechten (disenfranchisement)*: een separatieregime heeft een monopolie op de legitieme bewegingsvrijheid zowel extern, bijvoorbeeld het internationale verkeer, als intern. Met deze grenzen wordt de ‘buitenkant’ van de politieke soevereiniteit niet afgebakend door ruimtelijke separatie, maar door afbakening van achtergestelde gemeenschappen door middel van een nauwgezette interactie tussen militair en burgerlijk bestuur.
- *Het principe van dwingende soevereiniteit*: een separatieregime legt een vorm van soevereiniteit op, die op dwingende wijze haar niet-burgers onderwerpt aan haar gezag.¹⁶
- *Het principe van willekeurig gezag*: in een separatieregime zijn beperkingen op de bewegingsvrijheid niet uniform. De vrijheid om zich te bewegen wordt vaak op basis van uitzondering en gedifferentieerd toegepast. De autorisatie van alle verplaatsingen is voorbehouden aan de soeverein en fungeert als een aanduiding van privilege of deprivatie, gebaseerd op de relatie met de soeverein.
- *Het principe van kortstondigheid*: de verschillende en onderscheiden systemen van administratieve relaties tot de soeverein vormen gezamenlijk het systeem van separatie en hebben tot gevolg dat de subjecten veranderen in passanten in hun eigen land, waarmee hun verhouding tot hun omgeving gedestabiliseerd wordt.

Al deze structurele principes stellen de huidige paradigma’s om na te denken over de conflicten in Apartheid Zuid-Afrika en Israël/Palestina ter discussie. Zij kunnen niet langer voorgesteld worden als een conflict tussen Zwarten en Blanken of Palestijnen en Israëli’s. Evenmin kan men terugvallen op een narratief over een strijd tussen twee rivaliserende naties en het drama van onbestendige co-existentie. Zullen ze ooit in staat zijn om samen te leven en op gelijkwaardige wijze het land te delen? Per definitie zijn separatieregimes niet te verenigen met deze duidelijke opposities, maar bestaan zij

¹⁶ De kwestie van minderheid/meerderheid verhoudingen wordt vaak gebruikt als argument tegen de populaire vergelijking van Israël/Palestina met Apartheid in Zuid-Afrika: de demografische verhoudingen zijn niet zo helder als in Zuid-Afrika waar het de ambitie was van een zeer kleine minderheid (Afrikaner Zuid-Afrikanen) om te heersen over een overduidelijke meerderheid van Zwarten. Dit tegenargument is misleidend op twee punten. Ten eerste houdt het ten onrechte tweedimensionale categorieën zoals blank versus zwart of Israëli versus Palestijn in stand, in plaats van dat het oog heeft voor hybride categorieën zoals de volwaardige burger, de minder dan volwaardige burger en anti-burgers. Ten tweede, als nationale bevolkingsaantallen al belangrijk zijn, dan wordt in dit argument een vertekende calculatie gemaakt. Het houdt geen rekening met de bijna een miljoen Palestijnen die binnen de Israëliëse zijde van de groene lijn wonen en de Palestijnse diaspora van bijna 4 miljoen mensen, waarvan 32% inwoners zijn van verschillende vluchtelingenkampen in landen die grenzen aan Israël/Palestina. Beperkingen van de bewegingsvrijheid en andere vormen van het ontnemen van andere rechten zijn uiteraard van belang voor de burgerlijke en economische status van deze groepen. Voor meer inzicht in de verschillende Palestijnse diaspora’s en hun vaak ongemakkelijke relatie met de politieke entiteit binnen Oslo Area A, zie Hanafi (2003). Over de Palestijnse minderheid aan de Israëliëse zijde van de groene lijn, zie Jabareen (2003).

daarentegen uit het vermogen om gefragmenteerde en hiërarchische relaties ten opzichte van de soevereine en het soevereine territorium te beheersen. Dit brengt een permanente crisis van het burgerschap naar voren, die te wijten is aan de poging van een groep van relatief geprivilegieerde burgers om de gehele politieke ruimte te kunnen beheersen. Deze politieke ruimte is dus niet vooraf vastgelegd en binationaal, maar onbepaald, gefragmenteerd en multi-etnisch, en bestaat uit verschillende subcategorieën van burgers en niet-burgerpopulaties. In plaats van een zwart-wit verhaal te vertellen, poogt deze analyse van separatierégimes te laten zien hoe de mate van vrijheid, stabiele relaties ten opzichte van de geleefde omgeving en de basiscondities voor het politieke bepaald worden door de specifieke plaats die men inneemt ten opzichte van deze apparaten.

5. Conclusie: de condities voor politiek en de antipolitieke conditie

Met een analyse van twee casussen, Apartheid Zuid-Afrika en Israël/Palestina, heb ik willen aantonen dat separatierégimes in toenemende mate gebruikmaken van beperkingen in de bewegingsvrijheid, in plaats van territoriale demarcaties voor de afbakening van een ‘buitenkant’ van een soevereine eenheid. De domesticatie van de ‘buitenkant’ van een soevereiniteit is derhalve een integraal onderdeel geworden van het separatierégime in zijn geheel. De opkomst van een dergelijk régime doet bijgevolg de vraag rijzen naar de politieke condities ervan. Wanneer grenzen overal en nergens gesitueerd zijn, naar willekeur neigen en het voorwerp zijn van een nauwgezet militair en civiel bestuur, dan moet men nagaan wat voor soort politieke ruimte er ontstaat. Kunnen separatierégimes en hun specifieke politieke condities gezien worden binnen een continuüm van democratische en dictatoriale politieke vormen? Bij de analyse van de ruimtelijke politiek van separatierégimes is het haast onmogelijk om zones van relatieve democratie analytisch te scheiden van zones van dwingende militaire bezetting. Ze worden namelijk bestuurd door één soevereine macht die extern is aan beide maar er in feite een integraal onderdeel van uitmaakt. Separatierégimes spreiden dus het soort politieke hybriditeit tentoon waarin de basisingrediënten van de uitzonderingstoestand van een dictatuur geïntegreerd zijn in de structuur van een liberale democratie en het juridische systeem.

Separatierégimes bestaan derhalve in een politiek schemergebied waar een wederzijdse relatie bestaat tussen normatieve (liberale) en ‘prerogatieve’ (autoritaire) functies.¹⁷ In een dergelijk schemergebied zijn er geen duidelijke gebeurtenissen zoals een democratische instorting of staatsgreep die de overgang tussen democratie en dictatuur markeren. Hannah Arendts toonaangevende analyse, in *The Origins of Totalitarianism*, over de ondergang van de liberale democratie in het Europa van de jaren '30, plaatst régimes zoals de klassieke dictatuur en democratie terzijde om tot een begrip te komen van een

¹⁷ In *The Dual State* laat Ernst Fraenkel zien dat zeker tot 1938, Duitsland onder het Nationaal Socialisme niet alleen een autoritair systeem was. Overblijfselen van de normatieve staat van de Weimar Republiek (voornamelijk in de juridische en economische sfeer) waren nog steeds van kracht, terwijl nog niet eerder vertoonde vormen van de ‘prerogatieve’ staat werden ingesteld. Ondanks incidentele spanningen, functioneerden beide als een duaal systeem.

volstrekt nieuw regime – het totalitarisme. Arato maakt bezwaar tegen Arendts radicale onderscheid, door te stellen dat er geen fundamentele discontinuïteit bestaat tussen het totalitarisme en een dictatuur, noch tussen een dictatuur en een democratie. (Arato, 2002) Het is eerder zo dat de dictatuur functioneert als een klasse van een verscheidenheid aan moderne regimes waaronder ook sommige regimes die als democratisch te boek staan. Volgens Arato veronachtzaamt Arendt de rol die het stadium van een democratisch mogelijk gemaakte dictatuur speelde als noodzakelijke voorwaarde voor de totstandkoming van het uiteindelijk totalitarisme. Zijn conclusie is dat democratische regimes zich kunnen ontwikkelen tot allerlei vormen van autoritaire regimes zonder dat zij noodzakelijk hun democratische eigenschappen verliezen.¹⁸ Ondanks zijn revisio-nistische lezing van Arendt, zetten hun beider analyses een traditie voort van klassieke *Frankfurter Schule*-denkers, waarin de aandacht altijd is uitgegaan naar de wijze waarop democratie en dictatuur in elkaar over kunnen gaan en de basiscondities vormen voor de politiek in moderne regimes. Arato houdt staande dat we altijd gebonden zullen zijn om een oplossing te vinden voor het probleem van een democratisch gevormde dictatuur, in elk geval zolang als moderne samenlevingen zijn gevormd naar het paradigma van de natiestaat. De analyse van separatieregimes suggereert dat instrumenten die normaal gesproken het meest gunstig en elementair zijn voor een democratische soevereiniteit – burgerschap en het monopolie over de legitieme middelen voor persoonsverkeer – worden gebruikt als subtiele middelen voor zowel een normatieve als ‘prerogatieve’ soevereiniteit. In hun nieuwe toepassing van politieke hybriditeit, worden in separatieregimes standaard binaire tegenstellingen en formules ten aanzien van de politieke ruimte, territorium en burgerschap ondermijnd.¹⁹

In dit verband is de bijdrage van Etienne Balibar (2002) over de opkomst van nieuwe grensregimes in Europa nuttig om enkele van de nieuwe vormen van ruimtelijke politiek zoals die voorkomen in separatieregimes nader te beschouwen. Balibar voert ten eerste aan dat binnengrenzen (*inner borders*) inherent zijn aan het paradigma van de natiestaat. Net zoals Torpey (2000) begint hij met op te merken dat soevereine grenzen historisch gezien altijd al overgedetermineerde, schuivende plaatsen van onenigheid en uitsluiting zijn. Tegenwoordig vindt die onenigheid en uitsluiting echter niet meer plaats aan de grens. Grenzen zijn geen zuiver externe realiteiten maar zijn overal en nergens gesitueerd. Hun veelvormigheid en alomtegenwoordigheid als antidemocratische middelen om gedifferentieerde klassen van burgerschap af te bakenen, is duidelijk

¹⁸ Arato maakt hier kritisch gebruik van de argumenten van zowel Hannah Arendt als Carl Schmitt over het begrip politiek. Hoewel Arendt waarschuwde voor de opkomst van een populistische massa als onderdeel van de oorsprong van totalitaire regimes, is zij echter te snel om elementen van Schmitts theorie te onderschrijven, met name die elementen die betrekking hebben op het radicale vermogen van presidentiële dictaturen. Arato laat zien hoe in Arendts weergave de rol die predictatoriale Duitse regeringen (waarvoor Schmitt als adviseur dienst deed) hebben gespeeld in het mogelijk maken van de opkomst van totalitaire regimes, simpelweg verdwijnt. Volgens Arato was het niet een presidentiële democratie die gegijzeld werd door plebiscieten die Hitler aan de macht brachten zoals Arendt meent, maar “Hitler kon doen wat hij deed in de schijn of illusie van volledige legaliteit enkel op basis van dictatoriale krachten die reeds ingesteld waren onder Hindenburgs voorzitterschap.” (Arato, 2003: 478)

¹⁹ De globaliseringliteratuur van de jaren '90 voorspelde het einde van het paradigma van de natiestaat en had visioenen over democratische wereldwijde burgerlijke samenlevingen en politieke gemeenschappen. In plaats van het simpelweg herbevestigen van de relatieve kracht en het ongelukkige voortbestaan van het natiestaat paradigma, probeer ik hier om een sociologische inhoud te geven aan een specifiek type regime dat zijn basisprincipes gebruikt en perverteert.

in vrijwel alle natiestaten. De grenscondities die ingesteld zijn door het Europese Schengen-verdrag, zijn volgens Balibar kenmerkend voor de wijze waarop een nieuwe politieke ruimte wordt vormgegeven. Het verdrag dat het vrije verkeer van goederen en mensen over de Europese grenzen reguleert, onthult een paradox: hoe meer we de uiterlijke eigenschappen van grenzen verminderen, des te meer gaat de grens werken als “een raster [*grid*] (...) dat zich uitstrekt over de nieuwe sociale ruimte, en dat ophoudt om ze simpelweg te begrenzen van buitenaf.” (Balibar, 2002: 85) Dit provocerende idee van een raster dat een globale apartheid in stand houdt in “alle samenlevingen” (Balibar, 2002: 82) krijgt in toenemende mate meer wetenschappelijke aandacht.

Zonder een zorgvuldig gefundeerde en concrete sociale context is dit idee van globale apartheid echter weinig steekhoudend. Hoe worden politieke ruimten gevormd door grenzen die werken als een ‘raster’? Welke soevereine entiteiten oefenen het gezag uit over deze grenzen? Wie zijn het in ‘alle samenlevingen’ die getroffen worden door deze grenzen, en hoe? Gloria House heeft een opmerkelijke lokale in plaats van globale studie geschreven, getiteld *Tower and Dungeon – place and power in American culture*. (1991) Deze studie biedt een concreter inzicht in de antipolitieke en nieuwe grensregimes van Balibar. House traceert de disciplinerende van de verplaatsingen in twee gebouwen: een enorm winkelcentrum en kantoorcomplex, *The Renaissance Center* in Detroit, en een extra streng beveiligde penitentiaire instelling, *The State Prison of Southern Michigan* in Jackson, Michigan. Deze twee bouwwerken worden tegenover elkaar geplaatst “om de culturele en spatiale vooronderstellingen die hen verbinden in kaart te brengen.” (House, 1991: 30) Het officiële doel van de *The Renaissance Center* was om nieuw leven te blazen in het uitgewoonde stadscentrum dat veranderd was in een achterbuurt toen de middenklasse naar de voorsteden vluchtte. Gelegen temidden van een stadsgetto, was het in feite ontworpen om diezelfde forensen die nog steeds in het centrum werkten, veilige toegang te bieden tot een winkel en ontspanningscentrum. De wijze waarop ruimte wordt gereguleerd in de gevangenis van Jackson, Michigan weerspiegelt de binnenkant van *The Renaissance Center*. Het ontwerp hiervan is erop gericht om de afsluiting te maximaliseren van haar onmiddellijke buitenkant – precies de plaats waar de bewoners van de gevangenis voorheen woonden.

Het beroven van ruimte en de ruimtelijke ordening van de bewegingsvrijheid binnen beide gebouwen is zo ontworpen dat ze een duidelijke impact hebben op de minderheidsgroepen. Eén van de eigenschappen van gevangenisachtige omgevingen is dat ze enerzijds geleid worden door de mogelijkheid van explosieve gewelduitbarstingen, zoals in het geval van rellen en aan de andere kant door passief en onderworpen gedrag. Iemand die geconditioneerd wordt in zijn of haar bewegingsvrijheid trekt zich dikwijls terug in zichzelf, “sluit zijn reacties op de omgeving af, geeft geen betekenis meer aan de absurde en arbitraire omstandigheden,” een fenomeen dat ook wel aangeduid wordt met “gevangenisparalyse.” (House, 1991: 75) House benadrukt dat de situatie van een gevangenis aan de ene kant eigenlijk “een rel [*is*] die op uitbarsten staat,” en aan de andere kant een plaats is waar het tot op een minimum terugbrengen van ruimtegebruik de persoon het vermogen ontnemt om een interactie aan te gaan met diens omgeving. Deze situatie wordt weerspiegeld in het gebouw van *The Renaissance Center*. De locatie en het ontwerp verergeren veeleer het gevaar voor het uitbreken van rellen, versterken de sociale afsluiting en benadrukken de immobili-

teit van achtergestelde gemeenschappen in plaats van deze te verminderen. (Zie Parenti, 1999)

De Israëliëse Defensie gebruikt dezelfde (gevangenis)metafoor van geografische cellen (*geographical cells*) om zones in de bezette gebieden aan te duiden die onder militair gezag staan. De inzet van het nieuwe separatieregime is om de controle te behouden over de afbakening van gefragmenteerde geografische celachtige omgevingen. Naar analogie van House lopen deze cellen weliswaar permanent het risico van permanente instabiliteit (actieve militanten, opstandjes), maar lukt het niettemin om met deze ‘cellen’ de mogelijkheid voor de meeste mensen om een normale omgang met hun directe omgeving te hebben, drastisch te verminderen. Door zijn autoriteit om cellen uit te roepen tot verboden ‘militaire zones’ en arbitraire of om ad hoc beperkingen van de bewegingsvrijheid op te leggen, biedt het regime een maximale flexibiliteit om zijn ‘binnens’ en ‘buitens’ te reguleren. Zowel permanente als steeds veranderende beperkingen van de bewegingsvrijheid onderstrepen het politieke schemergebied gevormd door deze ‘binnens’ en ‘buitens’. Een dergelijk dynamisch beheer van de ruimte creëert de bijzondere tussenfiguur van politieke soevereiniteit. Dit type soevereiniteit voert noch volledige normatieve (liberaal-democratische), noch volledig ‘prerogatieve’ (autoritaire) functies uit. Hun gelijktijdige bestaan maakt het mogelijk om categorieën van volwaardige, niet-volwaardige en niet (of anti-)burgers te onderscheiden. Hun samenspel werkt dus zo dat het een totaalomvattend grensapparaat kan instellen over de gehele politieke ruimte.²⁰

Deze omvattende grenszones van separatieregimes wijzen dus mogelijk naar een nieuw soort sociale dialectiek, zoals Balibar dat noemt. Het is een dialectiek tussen zij die toezicht houden op de schuivende grenzen en zij die daarin gevangen zijn. Deze situatie is antipolitiek omdat het zowel de grensbewaker als de antiburger tenietdoet als politieke actor. Ze ontvouwt een veelheid van negaties: de ontkenning van het territorium (de situatie van de gevangenis), de ontkenning van het burgerschap (de situatie van ‘aan de grens leven’) en tenslotte de ontkenning van het behoren tot enige politieke gemeenschap (de situatie van de gevangene).²¹ Met deze analogie wil ik niet simpelweg suggereren dat alle Israëliërs gevangenenbewaarders zijn, noch dat alle Palestijnen gevangenen zijn. Ik concentreer mij integendeel op de grenspraktijken en hun politieke betekenis en de emblematische figuren van de antipolitieke conditie die zij uitdrukken.

Een alternatieve manier om Balibars notie van de antipolitieke conditie aan te duiden is door ze te beschrijven als een serie van ingrepen waarmee het politieke subject ontdaan wordt van zijn rechten. Er is waarschijnlijk niemand anders dan Hannah Arendt die de verschillende onteigeningen opgelegd door dictatoriale en totalitaire regimes in hun aanslag op de basiscondities van het politieke zo treffend beschreven heeft. In haar

²⁰ Deze situatie zou vergeleken kunnen worden met een situatie die Giorgio Agamben aanduidt als permanente uitzonderingstoestand (Agamben, 2000). Mijn interpretatie is dat in plaats van dat het een situatie van ultieme dictatuur aanduidt, de permanente uitzonderingstoestand eerder wijst op een gelijktijdig aanwezig zijn van de normatieve en ‘prerogatieve’ functies. Een neoliberal regime dat de bescherming van de wet en individuele vrijheden hooghoudt, werkt gelijktijdig en versterkt zelfs het ‘prerogatieve’ systeem van de staat van beleg. Dit artikel heeft voornamelijk het ruimtelijk-politieke aspect van twee in wezen onverenigbare versies van dwingende soevereiniteit bestudeerd.

²¹ Balibar schetste in soortgelijke termen een mogelijk scenario voor Israël/Palestina op een conferentie van de FFIPP (*Faculty for Israeli Palestinian Peace*) in Brussel, 3-5 Juli, 2004. De Israëliëse socioloog Baruch Kimmerling gebruikte recentelijk het begrip ‘politicide’ om de impact ter plaatse aan te duiden van de militaire aanslagen binnen de bezette gebieden. (Kimmerling, 2004)

beschrijving van de vluchtelingen crisis in het midden van de 20^e eeuw in Europa, wijst zij op het verlies van een huis (omgeving), verlies van politieke bescherming (burgerschap) en tenslotte het verlies van enige bescherming anders dan de laatste mensenrechten (de beroemde aanduiding van Giorgio Agamben (1998) is *naked life*) waarmee miljoenen werden veroordeeld tot massavernietiging:

“(…) Wanneer een persoon een menselijk wezen in het algemeen wordt – zonder beroep, zonder burgerschap, zonder opinie, zonder een daad door de welke hij zichzelf kan identificeren en specificeren – en anders in het algemeen, niets anders representerend dan zijn eigen absoluut unieke individualiteit die, beroofd van expressie in en handeling op een gemeenschappelijke wereld, alle betekenis verliest.” (Arendt, 1979: 302)

Ondanks deze schrikbeelden van historische nachtmerries, is het belangrijk om te benadrukken dat het proces van regimeconsolidatie in Israël/Palestina niet op voorhand vastligt. Het moet niet simpelweg worden weergegeven alsof het gaat om een lineaire voortzetting van een apartheidssysteem. Het proces ondervindt herhaaldelijk momenten van instabiliteit en is behept met aanzienlijke interne contradicties die het mogelijk vanzelf ten val kunnen brengen. Daar staat tegenover dat er tekenen zijn dat het in de toekomst onze politieke verbeelding zal blijven achtervolgen. Het regime ontwikkelt zichzelf in een context van een wereldwijde, grensoverschrijdende oorlog, die elke poging ondermijnt om het tot paria te maken zoals Apartheid eens was. Precedenten leren ons dat Apartheidachtige samenlevingen elkaar wederzijds versterken en wat betreft hun politieke lot dus onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Wat voor eenheid kan er groeien uit deze met disciplinerende en restricties gevulde politieke ruimte, de dag nadat deze nieuwste versie van een separatierégime ineenstort? De strijd tegen de destructie van het politieke vindt tegenwoordig plaats binnen de dehumaniserende omgeving van het antipolitieke. In navolging van Arendt is het van wezenlijk belang om zich een “expressie in en handeling op een gemeenschappelijke wereld” voor te stellen voor zijn voortbestaan. (Arendt, 1979: 302)

Literatuur

- AGAMBEN G. (2000), *Means without End: Notes on Politics*, University of Minnesota Press, Minneapolis
- AGAMBEN G. (1998), *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford University Press, Stanford
- ARENDE H. (1979), *The Origins of Totalitarianism*, New with added prefaces, Harcourt Brace Jovanovich, San Diego
- ARATO A. (2002), “Dictatorship before and after Totalitarianism,” in *Social Research*, Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism: Fifty Years Later*, 69, 2, 473-503
- ARATO, A. & GEBHARDT E. (1978), *The Essential Frankfurt School Reader*, Urizen Books, New York

- BALIBAR E. (1995), *Politics and the Other Scene*, Verso, London & New York
- FOUCAULT M. (1995), *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Vintage Books, New York
- FOUCAULT M., BURCHELL G., GORDON C. & MILLER P. (1991), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality: With Two Lectures by and an Interview with Michel Foucault*, University of Chicago Press, Chicago
- GILIOMEE, BUHR H. & SCHLEMMER L. (1985), *Up against the Fences: Poverty, Passes, and Privilege in South Africa*, St Martin's Press, New York
- GREENSTEIN R. (1995), *Genealogies of Conflict: Class, Identity, and State in Palestine/Israel and South Africa*, University Press of New England, Hanover
- HALPER J. (2004), "Obstacles to Peace, a Re-Framing of the Israeli-Palestinian Conflict", *The Israeli Committee Against House Demolitions (ICAHD)*
- HANAFI S. (2003), "Rethinking the Palestinian Palestinians Abroad as a Diaspora", *Hagar, International Social Science Review*, 4, 1-2, 157-82
- HARVEY, D. (1985), *The Urbanization of Capital: Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization*, John Hopkins University Press, Baltimore
- HOUSE G. (1991), *Tower and Dungeon: A Study of Place and Power in American Culture*, Casa de Unidad Press, Detroit
- JABAREEN H. (2003), "The Future of Arab Citizenship in Israel", *Hagar, International Social Science Review*, 4, 1-2, 113-139
- KEMP A. (2000), "The Border as a Janus Face: Space and National Consciousness in Israel", *Theory and Criticism [in het Hebreeuws]* Van Leer Jerusalem Institute, 16
- KYMLICKA W. (1998), "Citizenship", in CRAIG E. (ed.) (1998), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, Routledge, London, <http://www.rep.routledge.com/article/S088> (laatst bezocht op 9 juli 2004)
- LEFEBVRE H. (1991), *The Production of Space*, Blackwell, Oxford
- LUSTICK I. (1993), *Unsettled States, Disputed Lands: Britain and Ireland, France and Algeria, Israel and the West Bank-Gaza, The Wilder House Series in Politics, History, and Culture*, Cornell University Press, Ithaca
- MAMDANI M. (2001), *When Victims Become Killers: Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda*, Princeton University Press, Princeton
- PARENTI C. (1999), *Lockdown America: Police and Prisons in the Age of Crisis*, Verso London/New York
- REINHART T. (2002), *Israel/Palestine, How to End the War of 1948*, Seven Stories Press, New York
- RICHMOND A. H. (1994), *Global Apartheid: Refugees, Racism, and the New World Order*, Oxford University Press, Oxford/New York

- SMITH D. M. (1992), *The Apartheid City and Beyond: Urbanization and Social Change in South Africa*, Routledge/Witwatersrand University Press, London/New York/Johannesburg
- SOJA E. W. (1989), *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, Verso, London & New York
- TORPEY J. C. (2000), *The Invention of the Passport: Surveillance, Citizenship, and the State*, Cambridge University Press, Cambridge
- YIFTACHEL O. & KEDAR A. (2000), "On Power and Land: The Israeli Land Regime." *Theory and Criticism [in het Hebreeuws]*, Van Leer Jerusalem Institute, 16